

Gnoosis ja algkristlus

Vallo Ehasalu

Jaan Lahe, *Gnoosis ja algkristlus* (Tallinn: Kodutrükk, 2001), 268 lk.

Luges Jaan Lahe raamatut, tundsin autori põhjalikku oma ala tundmist; Uue Testamendi teoloogia ja tekkeloo uurijana otsisin vastuseid küsimustele, mis teadlaste keskel eriarvamusi esile kutsuvad. Millisel seisukohal on Jaan Lahe? Kuidas seletab tema?

Luges märkasin ka lünki ning kokkuvõtliku ja olulise vähest esiletoomist minu jaoks ootuspärastel kohtadel, kuid pea alati leidsin puuduva põhjenduse või järelduse mõni lehekülj hiljem. Ja olen autoriga ühel meelel. Lugejana tahan märkida, et Jaan Lahe tekst on väga sisutihe, tuues üha uusi põhjendusi ja asjaolusid. See sisutihedus teeb mõnikord autori enese seisukoha leidmise raskeks. Jaan Lahe viis tuua Uue Testamendi tõlgendamiseks nõnda hulgaliselt lähtematerjali on võrreldav H. Lietzmanni kommentaaride stiiliga. Töö on raskekaaluline.

Töö sissejuhatus sisaldab *gnoosise uurimislugu*, mis on põhjalik, gnoosise taasavastamise ajaloona teatud mõttes ka Euroopa kultuurilugu. Seejuures on uurimislugu kohati isegi lõbus, nt gnoosise ärakasutamine kontroverteoloogias (lk 25j).

Edasi rekonstrueerib autor *gnostilise müüdi* ning arutleb selle tekke üle. Sellega oleme jõudnud olulise küsimuse juurde, mille kohta Jaan Lahe väidab – seistes osalt vastu gnoosiseuurijate enamusel –, et gnoosis on kristlusest vanem või sellega vähemasti samaaegne. Raamatu põhiosa otsibki Uue Testamendi üksikosade najal vastust küsimusele, kas näiteks Pauluse kirjades või Johannese evangeeliumis on autori enese või tema vastaste õpetuses gnostilisi motiive, või on need miski muu, gnoosisele sarnane väljendusviis.

Seejuures on taolise hinnangu andmine alati raske, kuna esiteks *polnud gnoosisel kui usundil kindlat vormi, tekkekohta ega rajajat*. Samas oli gnoosis levinud, valdav liikumine, peaaegu maailmausund (lk 33). Selle kasvupinnaks olid kaasaja usundid, gnostitsismi oli võimalik nendesse sulatada (üllatavaid leide sisaldab juutluse ja gnoosise sidemete näitamine Philonil, aga ka tunduvalt varasemal ajal, LXX tõlkes), kuid ka gnoosis võis sulatada teisi usundeid enesesse.

Seejuures jääb gnoosis oma loomult muudele muinasusunditele alati kaugeks – pole tõestatav, et gnoosis oleks ühestki neist otseselt välja arenenud. Erandiks on antiikjuutlus, millest ei saa antud teema juures mööda minna. Juutlus gnoosise võimaliku tekkekohta oleks tõestatav üksnes konkreetsete kirjalike allikate põhjal. Seejuures tuleb mees pidada, et mitmed antiikjuutluse voolud võisid tunduvalt erineda kindlakujulisest ortodokssest juutlusest.

Põhimõtteliseks erinevuseks gnoosise ja kristluse vahel on see, et gnoosis pole tekkinud juutlik-kristlikule lepinguusundile omase äratundmise põhjal, et religiooni vorm sünnib Jumala töötuse täitmise ja päästmise saabumise juures. Pigem on gnoosis ühelt poolt ajatu filosoofia ning teiselt poolt ajamärk ja uus hoiak antiikaegses globaliseerunud Vahemere piirkonnas, kus inimene tunneb end indiviidina ja otsib ise oma lunastusteed. Gnoosise ajastu inimene paneb oma individuaalse ootuse iga (uue) usundisüsteemi peale, unustab usundi normeeriva loomuse, tunneb subjektiivset inspiratsiooni igast meelepärasest üksikpärimusest ning sulandab selle valitsevasse sünkretistlikku vaimsusesse. Antiikaja gnostitsismi ja müsteeriumireligioone tundes ei üllata meid ka tänapäeva usuline kirjusus.

Teiseks *esineb gnoosis Uues Testamendis keelekasutusena, ilma teoloogilise ühisosata*. Jaan Lahe sõnastab süstemaatiliselt UT ja gnoosise suhte väljendamise raskused. Me võime leida UT-st nii poleemikat gnoosisega kui ka gnoosise mõju, samas peame arvestama, et miski meile gnoosisena tunduv võib antiigis olla üldine väljendusviis. Näiteks kristlikus ilmutuskeemis esinev varjatu

ilmsikssaamine (Rm 16:25–27; Kl 1:16j; Tt 1:2j jm) on küll gnostilisena näiv, kuid tegelikult pärit apokalüptikast ning kirjeldab Jeesuse ja kiriku ajaloolist eksistentsi, samuti on mõisted “liha” ja “vaim” pärit Vanast Testamendist (lk 144jj). Edasi teeb gnoosise olemasolu üle UT-s otsustamise raskeks see, et näiteks “lihaliikeks” ja “vaimulikeks” võib inimesi nimetada vaidluses nendega, kes taolist vahetegemist armastavad, seda vahetegemist ise jagamata. Nii vahetavad näiteks Pauluse kirjades kiiresti kohti sõber ja vaenlane, retoorika ja maailmavaade.

“Pauluse gnoosisest” rääkides tõdeb autor, et nn gnostilised mõisted ja kujutlused on alati kas üldised antiiksed mõisted, mis esinevad niihästi gnoosis kui ka müsteeriumides, juudi tarkuskirjanduses ning apokalüptikas, või siis üldinimlikud mõisted ja kujutlused. Esimese kohta võiks tuua näiteks laialdase “selle maailma vürsti” mõistestiku (lk 146), mis on pigem apokalüptiline ja seega juutlikust pinnasest tõusnud, mitte gnostiliselt dualistlik, kuna selle aluseks olev õpetus Jumalast kui Loojast on antiikaja oludes äratuntavalt juutlik. Näiteks teisest võiks olla “liha-vaimu” mõiste, mida Paulus kasutab hoopis sügavamalt ammutades kui antiikaja vaimsus, see läheb tagasi Vana Testamendi juurde. Oletada võib gnostikute mõtteid, mis umbrohuna Pauluse kogudustes maad võtavad. Paulus oma vaimsusega on tulnud mujalt, nimelt ortodokssest juutlusest, Pauluse koguduste hellenistlik keel (ja seega ka gnoosis) aga on liigutanud koguduse rahva meeli enne ning jääb seda tegema ka edaspidi.

Vaadeldes Kolossa ja Efesose kirju, leiame Pauluse surma järel edasielava Pauluse teoloogia tugevalt gnostilises keskkonnas. *Gnoosisest tehakse Kristuse sõnumi edasiandmise vahend*. Kl ja Ef autor elab sisse hellenistlikusse kosmoloogiasse, jagab maailmaruumi sfäärideks, tunnistab maa ja taeva vahel hõljuvaid ja inimesi ähvardavaid vägesid, nagu ka kirjade lugejad. Kuid autorid näitavad, et Kristus on need taevaalused kosmilised väed juba võitnud. Mida gnostik vaevaga võita püüab, see on õieti juba alates Kristuse surmast eluõiguseta.

Kl ja Ef kujutavad endast gnoosise retseptsiooni; olemata ise gnoosise esindajad, ei väldi Kl ja Ef autorid gnoosise mõtteviise, olles seega Ignatiose ja Origenese varajasteks eelkäijateks. Gnoosis on kristluse akommodatsioon antiikaja kreeklasele ja paganale. Kuid Kl ja Ef pööravad gnostitsismi pahupidi: Kl 2:9 järgi elab täiuslikkus (see on gnoosise mõiste kõrgema, st valgusemaailma kohta) Kristuses ihulikult (st loodud maailmas, mida gnoosis ei tunnusta; lk 160).

Eeltoodu viitab gnoosise olemasolule juba enne Pauluse aega. Samas ei ole võimalik tõestada sellest ajast ühtki valmis süsteemi, on vaid sagedased viited gnostilisele mõtteviisile.

Siinkohal tahaksin ma täpsustada: autor näeb väga selge Pauluse-aegse gnoosise näitena hümnid Fl 2:6–11 (lk 121) ja üldse preeksistentsist rääkivaid kohti (nagu Jh 1:1–18). Samas pole lk 150 järgi teada, milline oli Filippi kirja hümnid taustal oletatav naassee-nide hümnist tuntud lunastaja müüt oma I saj kujul ja kas seda tuntigi. Seega jätab autor avatuks võimaluse, et gnoosis, olles tüüpiline filosoofiline *spermologos* (kui kasutada Ap 17:18 väljendit), on laenanud selle kristlastelt. Seejuures annab autor ikkagi ka teada, kust said kristlased preeksistentsimõtte eeskujuna töenäolisel-malt – juudi tarkuskirjandusest.

Uue Testamendi teostega edasi minnes tõdeb Jaan Lahe, et apostlitejärgsel ajal tuleb viimaks esile suundumus, mis *mõistab gnoosist sõnaselgelt hereesiana*. Gnoosisega ei vaielda, selle halvale mõjule ja valedetele vaid viidatakse. Selge näide selle kohta on UT karjasekirjade õpetus, mis mainib gnostitsismi tunnusjooni: keeld abielluda, põhjendamatud arutlused sugupuude üle, Jumala seaduse põlgamine.

Ilusaks näiteks nii kristluse-eelsest gnoosisest kui ka algkristlikust poleemikast gnoosise vastu on Ap 8:9–25 varajasim, teiste allikatega hästi võrreldav teade gnostikust Siimon Nöiast. Teade tõestab vana hüpoteesi gnoosise olemasolust sünkretistlikus juutluses, ja otse Palestiina pinnal. Täienduseks tahaksin öelda, et joonealune märkus 516 oleks väärinud, kui pidada enam silmas UT

teoloogiat ja toimetuselugu, kohta põhitekstis: kuhu saabub Kristus, seal kaotab Apostlite tegude õpetuse järgi nõidus oma väe.

Selle toel seletaksin ka hea osa gnoosise tõlgendamise raskustest: nimelt, Piibel ei kirjelda koguduse vastaste õpetust, et mitte sellele väge juurde anda, ka nimede mainimine on harv. Küll aga kirjeldatakse nende tegevuse vilju: näiteks on Siimon Nõial mõte, et raha eest võiks Püha Vaimu ande saada, Ilmutusraamatu vastastel esineb hoorust ning ebajumalateenimist (Ilm 2:6, 20 jm). Selle asemel on Piibel positiivne, kirjeldades enam, milline on "meie" õpetus.

Autor on üsna kindlalt veendunud, et ka Johannese evangeelium, mida muidu on peetud otseseks allikaks gnoosise tundmaõppimisel (meenutagem Bultmanni gnostilist müüti kui rekonstruktsiooni Jh-st), pole sisult gnostiline. Johannese koolkond on vaid pärit gnoosise võimupiirkonnast, kuid selle "gnoosis" on pigem apokalüptika ja juudi tarkuskirjandus. Jh gnostiline *Vorlage* pole tõestatav. Samas tõestab Jh antidoketism kristlusega samaaegse gnoosise olemasolu.

Jh "ortodokssuses" veenab mind pärast Jaan Lahe raamatu lugemist mh eriti 1–3Jh käsitlus antihereetiliste kirjadena, mis lasevad – eeldades Johannese koolkonna ühtsust – Neljandat evangeeliumi näha kindlalt antidoketistliku ja just gnoosise vastase tekstina. Selle keele lähedus gnoosisele on pigem tõlgendatav samadel alustel Pauluse vastava keelega, mistõttu on asjakohane lk 190 soovitus võrrelda Jh pigem sünoptikute ja Paulusega. Sellise lähenemise vähene esinemine teoloogias on äratanud ka P. Stuhlmacheri tähelepanu – ühel pool kaudne gnostitsism, teisel pool järjekindlad Pauluse ning Uue Testamendi õpetused nt preeksistentsist, lunastavast surmast, Pühast Vaimust.

Jaan Lahe raamatust kumab läbi mõte, et *antiikaja gnoosis pole katkestanud algkristluse järjepidevust*. Olulisem kui algkristluse ümbruskond, helleniseerumine ja gnoosis on olnud kristliku kuulutuse Vana Testamendi ja juutluse pärand (lk 190, 196). Nii Paulus kui ka Jh elavad pigem juutluse pärandist. Peale selle, Jh-s gnoo-

sisena näivad kohad on sageli seletatavad juudi apokalüptika ja tarkuskirjanduse mõjuna.

Gnoosis aga jääb algkristluses võõrkehaks, seda kinnitab uurimus sageli. Gnoosise loodud maailmapõlgav ja ennast Jumala antud elukorraldusest kõrgemale seadev spirituaalsus ei talu kristlikku õpetust loomisest ja inimese ühiskondlikkusest. Nii ei saa Kristuse kiriku usklik uskuda ühtaegu heasse Lunastajasse ja kurja Loojasse, isegi kui ümbritsev usuline keskkond seda nõuaks, kuna VT rõhutab, et lepingu Jumal on Looja.

Puudusena Jaan Lahe raamatus olen leidnud Uue Testamendi sissejuhatuse küsimusi. Nii pean ma 2Kr 6:14–71 (lk 139, 143) hilisemaks lisandiks ning Fl jagamishüpoteesi (lk 133) nõrgalt põhjendatuks. Samas on see kõrvaline teema.

Tõeliselt hea on raamatu lisa leiduv kreeka-eesti sõnastik, milles leiame väärtuslikku lisamaterjali Uues Testamendis või apostlikel isadel esinevate sõnade “vaikus”, “täiuslikkus” jt mõistmiseks.